

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК 331.522.4«1943/1950»

Марина Баршполець (Лобода)
(Київ)

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ (1943–1950 рр.)

Визначено основні вектори політики радянської влади у сфері трудових ресурсів в період повоєнної відбудови важкої промисловості України.

Ключові слова: *відбудова, важка промисловість, трудові ресурси, репатрійовані, інтерновані, військовополонені, демобілізовані, робітники, мобілізація, працевикористання.*

Проблема формування трудових ресурсів та з'ясування їх місця і ролі в розвитку економіки країни має важливе державне значення. Особливо актуальним це питання є з огляду на сучасну ситуацію в Україні, що характеризується загостренням кризових явищ в економіці країни і супроводжується такими факторами як занепад виробництва та безробіття.

Саме тому, на шляху до подолання кризових явищ, вкрай важливим є вивчення історичного досвіду як інших країн, так і минулого нашої. Оскільки одним з таких складних періодів для України був час повоєнної відбудови, вважаємо за доцільне звернути увагу на проваджені владою заходи з відновлення зруйнованого війною господарства. Слід відмітити, що пріоритетом у здійсненні програми з відбудови радянська влада вважала ефективне використання трудових ресурсів.

Тема трудових ресурсів та їх працевикористання у промисловості та сільському господарстві України під час Другої світової війни та в перше повоєнне десятиріччя охоплює чималий комплекс питань, які нерівномірно висвітлені в працях вітчизняних та зарубіжних науковців. У радянській історіографії основні акценти у дослідженні повоєнного періоду відбудови економіки були поставлені на висвітленні звитяжного подвигу і самовідданої праці громадян¹. Сучасна історіографія значно розширює

дану проблематику. В науковий обіг введено інформацію про проблеми підготовки кваліфікованих робітників у роки війни; використання на відбудовних роботах учнів навчальних закладів системи трудових резервів²; питання охорони дитинства³; процес репатріації в УРСР і становище репатрійованих громадян СРСР у післявоєнний час⁴; використання військовополонених в СРСР в цілому і в Україні зокрема⁵; матеріально-побутове життя усіх категорій трудових ресурсів у післявоєнний період тощо⁶. Проте розмаїття наукових розвідок, статей, монографій не розкриває усі проблеми пов'язані з використанням радянською владою трудових ресурсів у виробництві.

Пропоноване наукове дослідження має за мету — розкрити основні напрямки радянської політики щодо використання трудових ресурсів у важкій промисловості України.

Відбудова господарства України розпочалася відразу зі звільнення території республіки від загарбників: у першій половині 1943 р. — у Ворошиловградській області (нині Луганська область), у другому півріччі — охопила майже всю Лівобережну Україну, до кінця року — ряд важливих економічних районів Правобережжя. Однак підготовку до введення в дію стратегічних промислових об'єктів (а саме, важкої промисловості, так як вона відігравала ключову роль у розвитку військово-промислового комплексу), уряд СРСР почав проводити ще під час окупації. Упродовж 1942 р. в Москві і на Уралі представники наркоматів разом зі вченими Академії наук СРСР розробляли концепцію та конкретні заходи з відновлення роботи підприємств важкої промисловості — шахт, заводів, електростанцій. Із початком визволення України до роботи стала очолювана наркомом вугільної промисловості В. Вахрушевим спеціальна урядова комісія, яка визначала розміри руйнувань і збитків, виробляла рекомендації щодо шляхів і засобів подолання руїни.

Процес відбудови регулювався і контролювався державними і партійними органами: вже в 1943–1945 рр. Центральний комітет всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (далі — ЦК ВКП(б)), Державний комітет оборони (далі — ДКО), Раді народних комісарів (далі — РНК) СРСР (з 1946 р. Рада Міністрів (далі — РМ) СРСР), республіканські партійні та державні органи ухвалили ряд важливих рішень із питань відновлення і діяльності промислових підприємств України⁷. У нормативних актах визначалися терміни відбудови, заходи, спрямовані на забезпечення заводів кредитами, обладнанням, будівельними матеріалами, шляхи постачання робочої сили.

Спектр виданих державними органами документів дає уявлення про основні напрями відбудовного процесу. Загалом усі нормативні акти можна класифікувати як такі, що спрямовувались на введення в дію

матеріальних об'єктів (промисловості, сільського господарства), і ті, що забезпечували виробництво трудовими ресурсами та регулювали їх становище.

По закінченні війни одним із базових у першій групі став закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр., ухвалений Верховною Радою (далі — ВР) СРСР у березні 1946 р. На його основі в серпні 1946 р. ВР УРСР затвердила відповідний закон щодо УРСР, який серед іншого передбачав «забезпечити першочергове відновлення і розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, без яких неможливе швидке і успішне відновлення і розвиток усього народного господарства»⁸. Згідно з ним встановлювався план виробництва основних видів промислової продукції в УРСР на 1950 р., наголошувалося на необхідності якнайшвидшого пуску металургійних заводів Донбасу і Придніпров'я, збільшенні загальної потужності електростанцій України та забезпеченні найшвидшої відбудови і подальшого розвитку вугільної промисловості Донбасу шляхом введення в дію шахт у Сталінській і Ворошиловградській областях. Передбачалося відродити заводи машинобудування (насамперед вугільного, металургійного, енергетичного обладнання), об'єкти хімічної галузі промисловості, а також промисловості будівельних матеріалів (у тому числі цементні, цегляні, скляні) та ін.

Успішне виконання цих завдань у першу чергу залежало від наявності достатньої чисельності трудових ресурсів. Проте миттєво віднайти необхідну кількість робочих рук у розореній і спустошеній країні було надзвичайно складно: за роки війни загальні втрати населення становили 10 млн осіб⁹, на визволеній території залишилося лише 17% робітників порівняно із довоєнною чисельністю¹⁰. Відбулися зміни й в демографічній складовій, насамперед у співвідношенні чоловіків і жінок.

Щоб поповнити поріділі ряди робітничого класу, уряд в першу чергу звернувся до мобілізації місцевого ринку робочої сили. Проте, як виявилося, населення міст і сіл промислових регіонів не могло забезпечити усі об'єкти, що відбудовувались, достатньою кількістю робочих рук. У ситуації, що склалася, уряд взявся розв'язати цю проблему шляхом централізованого перерозподілу трудових ресурсів з усіх регіонів республіки, за рахунок збільшення її питомої ваги в тих галузях виробництва, які визначалися пріоритетними. У результаті, протягом 1943–1945 рр. і першої повоєнної п'ятирічки 1946–1950 рр., на відбудові важкої промисловості України додатково були залучені: робітники, мобілізовані за наборами з усіх областей республіки; учні і випускники професійних та ремісничих училищ, демобілізовані воїни з лав Червоної армії (з 1946 р. Радянська армія), репатрійовані радянські громадяни, іноземні військово-

полонені, мобілізовані та інтерновані іноземці, в'язні системи Наркомату внутрішніх справ (далі — НКВС) (з 1946 р. Міністерство внутрішніх справ (далі — МВС)).

Ряд нормативних актів Президії ВР СРСР, ДКО та РНК СРСР були направлені на укомплектування важливих об'єктів оборонного значення. На підставі цих документів робітники, задіяні на відбудові об'єктів на контролі ДКО, отримували відстрочку по мобілізації в армію¹¹. Решта ж підприємств втрачали своїх робітників під час чергової мобілізації. Так, зокрема, склалася ситуація на заводі № 139 спецмашинобудування в м. Осипенко (нині м. Бердянськ) (до війни нараховував 1730 осіб). Із 229 робітників, які залишилися після окупації внаслідок призову в 1943 р., в армію пішли 75 висококваліфікованих будівельників і монтажників¹².

Паралельно на підставі постанов і рішень ДКО з армії відкликалися всі інженерно-технічні кадри, що працювали раніше у вугільній промисловості (26.10.1943 р.¹³, 18.07.1944 р.¹⁴); заборонялася мобілізація в армію робітників, інженерів і техніків вугільних шахт, металургійних заводів і електростанцій Донбасу (10.09.1943 р., 26.10.1943 р., 4.11.1943 р.¹⁵) та ін.

Поповнення робочої сили відбувалося також за рахунок військово-зобов'язаних запасу; військовослужбовців, виписаних зі шпиталів і не придатних для служби в армії, але здатних до фізичної праці; «настроєвих» старшого віку¹⁶. Із зазначених категорій осіб формувалися робочі колони і будівельні батальйони, які направляли на будівництво важливих об'єктів воєнної, металургійної, паливно-енергетичної та інших галузей промисловості. Так, у IV кварталі 1944 р. з Київського військового округу було направлено у відомство наркоматів: вугілля — 2450 осіб, середнього машинобудування — 550 осіб, танкової промисловості — 300 осіб, боеприпасів — 725 осіб, будівництва — 250 осіб¹⁷.

Спеціальними рішеннями ДКО допускалася часткова реевакуація, а також нетривалі відрядження робітників із підприємств Москви, Свердловська, Горького та інших міст на відбудову промислових об'єктів України¹⁸. У 1944 р. працівники, яких було повернено з десяти східних заводів важкого машинобудування на попередні місця роботи, становили 27,1% штату підприємств. Такий малий відсоток зумовлювався тим, що в роки війни реевакуацію робочої сили не можна було здійснювати в широких масштабах, оскільки це призвело б до перебоїв у роботі підприємств оборонної промисловості на Сході¹⁹. Загалом впродовж 1943–1944 рр. із 3,5 млн робітників та спеціалістів, евакуйованих із сім'ями у тиллові райони СРСР, в Україну повернулись всього 500.000 осіб²⁰.

Згідно з наявними нормативними документами важливе значення у відновленні підприємств важкої промисловості надавали залученню до

цього процесу жителів сільської місцевості. Відповідно до постанов РНК УРСР і Центрального комітету комуністичної партії (більшовиків) України (далі — ЦК КП(б)У) «Про участь колгоспів УРСР у відновленні зруйнованої німецькими завойовниками вугільної промисловості Донбасу» (27.08.1944 р.)²¹ та «Про залучення на договірних умовах робочої сили із колгоспів України у вугільну промисловість Донбасу» (26.01.1945 р.) на відбудову цієї галузі залучалися колгоспники з Одеської, Харківської, Вінницької, Кіровоградської, Сталінської, Миколаївської, Кам'янець-Подільської та інших областей України²². Подібні нормативні акти ухвалювали щодо різних галузей важкої індустрії.

Урядові плани з мобілізації виглядали багатообіцяюче й обнадійливо, оскільки передбачали у стислі терміни забезпечити зруйновані підприємства робочою силою в достатній кількості для відбудови, введення в дію і відновлення довоєнних потужностей.

Керівники областей одержували завдання забезпечити виконання передбачених у постановах планів з оргнабору, причому наголошувалось на добровільності цього процесу. Проте, керуючись принципом добровільності, виконати їх було нереально, тому функціонерам на місцях часто доводилося вживати додаткових заходів, що базувалися на примусі.

Нерідко державні плани з організованого набору робітників були недостатньо обмірковані та не завжди адекватні ситуаціям, що склалися на місцях. Зокрема, набір робочої сили на підприємства України ускладнювався одночасними мобілізаціями населення за межі республіки для роботи на підприємствах стратегічного значення²³. Так, ДКО та Комітет з обліку і розподілу робочої сили при РНК СРСР зобов'язали РНК УРСР у II і III кварталах 1943 р. відібрати для роботи на підприємствах, розміщених за межами України, 14.500 осіб. І вже до 10 жовтня 1943 р. з Харківської, Ворошиловградської, Сталінської областей відправили за межі республіки 8717 осіб²⁴.

Загалом лише протягом 1943–1944 рр. на роботи у промисловість, будівництво й транспорт України було мобілізовано 970.000 осіб²⁵.

Із визволенням всієї території України почали систематично проводитися щорічні планові мобілізації населення по лінії трудових резервів. Наприклад, у 1947 р. відповідно до постанови РМ СРСР «Про порядок проведення організованого набору робітників» РМ УРСР доводила до відома міністерств, центральних установ та виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих УРСР про те, що: Міністерство трудових резервів СРСР отримало завдання набрати робітників для вугільної і нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії, спорудження електростанцій, підприємств важкої індустрії, паливних підприємств, військових та військово-морських підприємств, для лісової, цементної і

азбестової промисловості та вантажно-розвантажувальних робіт на річковому і морському транспорті, тобто, тих галузей, які визначалися пріоритетними у згадуваному вище законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства.

Для здійснення організованого набору робітників у складі Українського республіканського управління Міністерства трудових резервів СРСР було створено відділ організованого набору робітників і контори організованого набору робітників в складі Вінницького, Житомирського, Сумського, Київського, Кам'янець-Подільського, Кіровоградського, Одеського, Полтавського, Херсонського, Чернігівського обласних управлінь трудових резервів з апаратом уповноважених цих контор у районах; Міністерству трудових резервів надавалось право притягати до відповідальності через органи прокуратури службових осіб, які не виконували своїх зобов'язань із прийому та обслуговування робітників, які зараховувалися на виробництво, а також у разі непередбаченої підприємств (будівництв) припиняти їх відправлення²⁶.

У зв'язку з недостатньою ефективністю у виконанні передбачених постановами планів ухвалювалися чергові документи, що мали регулювати цей процес. Таким, зокрема, було розпорядження РМ УРСР «Про контроль за додержанням порядку направлення на роботу та обліку державних трудових резервів» (17.08.1949 р.)²⁷.

Паралельно з проведенням організованих наборів робітників по лінії державних трудових резервів уряд продовжував видавати нормативні акти, що передбачали поповнення певних галузей промисловості чи навіть конкретних підприємств робочою силою, в тому числі і шляхом проведення мобілізації. Так, постанова РМ СРСР «Про забезпечення вугільної промисловості робочою силою» (10.10.1947 р.) передбачала забезпечити підприємства Ворошиловградської області протягом вересня–листопада 1947 р. робочою силою у кількості 88.960 осіб (з них: за оргнабором — 20.771 осіб, випускників фабрично-заводського навчання (далі — ФЗН) — 7190 осіб, військовополонених — 30.200 осіб, за призовом військовозобов'язаних до шкіл ФЗН — 30.800 осіб)²⁸.

На підставі союзних і республіканських нормативних актів видавалися документи обласного і районного значення. У них більш чітко визначалася кількість осіб, яку необхідно мобілізувати з кожної області. Назвемо для прикладу кілька з таких документів: постанова виконкому Полонської райради депутатів трудящих і бюро райкому КП(б)У Кам'янець-Подільської області «Про мобілізацію робочої сили на заводи Наркомату чорної металургії» (16.02.1945 р.)²⁹; постанова виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих і обкому КП(б)У «Про мобілізацію 1000 осіб робочих для видобутку вугілля в 1945 р. і

відбудови місцевої вугільної промисловості УРСР» (26.04.1945 р.³⁰); постанова виконкому Ровенської обласної ради депутатів трудящих «Про організаційний набір робітників Міністерству вугільної промисловості, Міністерству будівельних підприємств важкої індустрії і Міністерству промисловості будівельних матеріалів СРСР в III кварталі 1950 року» (10.07.1950 р.³¹) та ін.

Одночасно велику увагу уряд приділяв мобілізації молоді у навчальні заклади трудових резервів (школи ФЗН і ремісничі училища (*далі* — РУ)). Таким чином, з одного боку, держава масово готувала робітників різних спеціальностей так необхідних для відбудови і виробництва, з іншого, — відбувалося миттєве залучення значної чисельності малооплачуваної, або й навіть зовсім неоплачуваної робочої сили на відбудову конкретних підприємств, де молодь проходила практику чи навчання.

Нормотворчість державних органів у питанні мобілізації молоді до шкіл трудових резервів мала багатоплановий характер за своїм змістом, напрямками, умовами організації таких закладів, підставами для мобілізації до них молоді. Цей процес мав кілька особливостей.

На початку відбудови до школи ФЗН і РУ юнаків і дівчат набирали з найближчої місцевості. Викликано це було браком транспортних засобів, відсутністю розгалуженого господарського апарату на щойно звільнених територіях. Наприклад, для організації в 1943 р. при Харківському електромеханічному заводі ім. Сталіна школи ФЗН на 1500 осіб і РУ на 1000 осіб планувалось мобілізувати молодь із м. Харкова і Харківської області³².

Регулювався процес мобілізації молоді в 1943–1945 рр. в першу чергу на підставі документів, ухвалених ще до війни. Зокрема, такими є указ Президії ВР СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» (2.10.1940 р.)³³ і постанова РНК СРСР «Про призов міської і колгоспної молоді до ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН» (2.10.1940 р.)³⁴ та ін. Виходили й нові документи, що мали удосконалити процес навчання майбутніх робітників. Серед документів загального характеру можна назвати постанову РНК СРСР «Про підготовку кадрів масових професій» (16.02.1945 р.), постанову ЦК КП(б)У «Про заходи по закріпленню і збереженню контингентів учнів ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН УРСР» (30.04.1945 р.)³⁵ та ін.

Частина постанов щодо створення мережі навчальних закладів трудових резервів, особливо під час війни, мали на меті створення шкіл для навчання молоді тих спеціальностей, яких у першу чергу бракувало на момент прийняття відповідного рішення. Так, 15 грудня 1943 р. на виконання розпорядження ДКО СРСР РНК УРСР ухвалила постанову «Про мобілізацію міської та сільської молоді до шкіл ФЗН і ремісничих

училищ коксохіміків і будівельників». Згідно з нею до 15 січня 1944 р. передбачалося відкрити 36 шкіл ФЗН з контингентом 12.000 учнів для підготовки робітників будівельних професій і 19 шкіл ФЗН та 2 ремісничих училища, які готували б майбутніх коксохіміків³⁶.

Інколи рішення щодо створення шкіл ФЗН ухвалювалися в наказах наркоматів про відновлення конкретних підприємств. Так, у наказі народного комісара верстатобудування СРСР «Про відновлення Київського верстатного заводу» від 20 січня 1944 р. ставилось завдання до 1 березня 1944 р. організувати при заводі школу ФЗН на 150 осіб³⁷.

Внаслідок вжитих заходів щодо відкриття шкіл трудових резервів в Україні на кінець 1944 року, за даними республіканського управління трудових резервів, функціонувало 319 шкіл ФЗН, 144 ремісничих і 32 залізничні училища³⁸.

У післявоєнні роки державні і партійні органи продовжували систематично ухвалювати щорічні нормативні акти щодо організації шкіл ФЗН і РУ, а також поповнення їх відповідним контингентом молоді: «Про призов молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ» (12.09.1945 р.), «Про черговий призов молоді в ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» (5.07.1947 р.), «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» (14.08.1947 р.), «Про черговий призов (мобілізацію) молоді в школи ФЗН, ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» (15.06.1948 р.) і т.д.³⁹.

Зокрема, на підставі подібної постанови в 1947 р. планувалося з 15 липня до 25 серпня мобілізувати в РУ і ЗУ 38.300 осіб (у т.ч. сільської молоді — 12.000 осіб)⁴⁰; до шкіл ФЗН вугільної і металургійної промисловості для Донбасу і Дніпропетровської області протягом 1 жовтня — 1 листопада план призову встановлювався в кількості 129.770 осіб. Визначені нормативами плани були складними для виконання, оскільки охоплювали 40% від загальної кількості молоді призовного віку 13 областей УРСР⁴¹. До того ж напередодні, згідно з постановою «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» (14.08.1947 р.), уже проводилась мобілізація серед міської і сільської молоді чоловічої статі віком 18–19 років, що передбачала призвати і прийняти до 25 серпня цього ж року в школи ФЗН вугільної промисловості — 12.995 учнів (в т.ч. у новостворювані — 2780)⁴².

Із перелічених нормативних актів можна відслідкувати віковий склад призовників: до шкіл ФЗН набирали молодь чоловічої статі віком від 16–17 років та жіночої — 16–18 років незалежно від загальноосвітньої підготовки; до ремісничих і залізничних училищ — юнаків віком 14–15 років та жіночої — 15–16 років з освітою не менше, ніж в обсязі

початкової школи або ж 4 класів середньої школи; до шкіл ФЗН гірничорудної, металургійної промисловості і будівельної справи — лише молодь чоловічої статі віком від 17 років; до ремісничих училищ гірничорудної, металургійної промисловості й залізничних училищ — лише молодь чоловічої статі у віці від 15 років; до ремісничих училищ хімічної промисловості — лише молодь чоловічої статі у віці від 16 років⁴³.

Загалом аналіз партійно-радянських постанов дає можливість зробити висновок, що важлива роль у формуванні трудових резервів відводилася залученню до роботи 14–15-річних підлітків. Цей процес також набував характеру тотальної мобілізації. Згідно з «Інструкцією про порядок направлення на роботу та облік державних трудових резервів» (затверджена розпорядженням РМ СРСР від 6 серпня 1949 р.), визначалося, що всі особи, які закінчили ремісничі, залізничні, гірничопромислові та спеціальні училища, школи фабрично-заводського навчання й гірничопромислові школи, вважаються мобілізованими і зобов'язані відпрацювати 4 роки підряд на державних підприємствах і будівництвах за вказівкою Міністерства трудових резервів. Протягом зазначеного року ці особи перебували на персональному обліку державних трудових резервів на підприємствах і будівництвах, куди вони направлялися для роботи. Особи, які закінчили училища і школи, зазначені в п. 1 цієї Інструкції, направлялися для роботи на підприємства і будівництва за путівками, виданими міськими, обласними, крайовими чи республіканським управліннями на підставі наказу Міністерства трудових резервів СРСР. Молоді робітники, що закінчили вищеперераховані навчальні заклади та отримали направлення для роботи, не могли бути звільненими з підприємства (будівництва) до закінчення терміну, протягом якого вони вважалися мобілізованими, крім випадків, передбачених чинним законодавством⁴⁴.

Поповнення трудових ресурсів відбувалося також за рахунок вихованців дитячих будинків. Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР» (30.07.1944 р.), до 10 серпня 1944 р. в кожному дитячому будинку передбачалося скласти і затвердити конкретні плани створення майстерень: для дітей 8–11 років — елементарні майстерні; для старшого віку в міських дитбудинках — професійно-трудова майстерні з ремонту сільськогосподарського інвентаря. Випускників дитячих будинків, патронованих підлітків, дітей із дитячих розподільників віком від 14 до 16 років планувалось влаштовувати у школи ФЗН, ремісничі училища, промислові підприємства та в сільське господарство⁴⁵. Так, згідно з постановою РМ УРСР «Про прийом дітей з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР і з дитприйомників-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР до ремісничих та

залізничних училищ Міністерства трудових резервів СРСР» (14.07.1947 р.) до навчальних закладів планувалось прийняти 9400 дітей із дитячих будинків Міністерства освіти УРСР та 2600 дітей із приїомників-розподільників МВС УРСР⁴⁶.

Із закінченням війни значним джерелом поповнення робочої сили стали демобілізовані воїни з лав Червоної армії. Демобілізація проходила у кілька етапів: за період від 5 липня 1945 р. до 15 березня 1948 р. було здійснено шість черг⁴⁷. Згідно з першим указом Президії ВР СРСР (23.06.1945 р.) демобілізації підлягали 13 старших вікових груп особового складу діючої армії⁴⁸. Другим указом (25.09.1945 р.) — демобілізовано наступні 10 вікових груп особового складу, а також фахівців із вищою і середньою освітою; учителів і викладачів шкіл та учбових закладів; студентів усіх вищих навчальних закладів другого і старших курсів (у тому числі заочної форми навчання), які не завершили освіти у зв'язку з призовом до Червоної армії; воїнів, які мали три і більше поранень; призовників 1938 р. і попередніх років, і тих, хто перебував у армії понад сім років та жінок рядового і сержантського складу, окрім жінок-фахівців, які виявили бажання залишитися у збройних силах на посадах військовослужбовців⁴⁹. Звільнення офіцерського складу третьої черги проведено протягом березня 1946 р. — січня 1947 р. (530559 офіцерів — найбільша кількість). Демобілізація четвертої черги відбувалася майже одночасно з третьою — жовтень 1946 р. — січень 1947 р.; п'ятої черги — січень–жовтень 1947 рр.; шостої — жовтень 1947 р. — червень 1948 р.⁵⁰.

Згідно із законом про демобілізацію колишні воїни-фронтовики за рахунок державних коштів забезпечувалися перевезенням до місця проживання, харчуванням у дорозі, повним комплектом обмундирування і взуття, грошовими виплатами за кожний рік служби в армії. Ради народних комісарів союзних і автономних республік, виконавчі комітети крайових і обласних Рад депутатів трудящих, підприємств, установ і організацій у міських районах були зобов'язані: надавати демобілізованим роботу не пізніше місяця від їх прибуття до місця проживання з урахуванням набутого ними досвіду і спеціальності в Червоній армії, але на посадах не нижчих від тих, на яких вони працювали до вибуття в армію. Крім того, на відповідні органи покладалось завдання забезпечити демобілізованих житловою площею і паливом або надати при потребі лісосічний фонд і позики для будівництва чи ремонту житла, в розмірі від 5 до 19 тис. руб. терміном на 5–10 років⁵¹.

Для найшвидшого залучення воїнів-фронтовиків, демобілізованих із діючої Червоної армії, до роботи на промислові підприємства уряд видав ряд нормативних актів, виконання яких мало прискорити цей процес. Серед них: постанови РНК-РМ УРСР «Про заходи до виконання Закону

про демобілізацію старших віків особового складу Діючої армії» (14.07.1945 р.)⁵², «Про увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїзять на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємства і будівництва, та про відведення демобілізованим земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво» (1.07.1946 р.)⁵³ та ін.

Свою чергою обласні виконавчі комітети на підставі закону про демобілізацію видавали постанови, які передбачали проведення на місцях конкретних заходів, спрямованих на організацію прийому і влаштування воїнів-фронтовиків. Скажімо, постанова виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих і обласного комітету КП(б)У передбачала: створити обласну, міські і районні комісії з прийому й облаштування демобілізованих; організувати гідну зустріч воїнів-фронтовиків; терміново їх працевлаштувати з урахуванням того, щоб зарплата була не нижча від тієї, яку вони отримували до призову в Червону армію; забезпечити кожного житловою площею і надати допомогу в ремонті та будівництві житла, відведенні земельних ділянок, придбанні худоби і т.д.⁵⁴. Аналогічні за змістом постанови були ухвалені в усіх обласних центрах і великих містах.

Не залишилися поза увагою влади і репатрійовані. Вже влітку 1944 р. союзний і республіканський уряди прийняли постанову «Про організацію прийому радянських громадян, які були примусово вивезені німцями, а також з різних причин потрапили за прикордонну смугу між СРСР та Польщею, і поверталися на батьківщину». На підставі цього документа при РНК УРСР створили відділ із прийому та облаштування радянських громадян, які повертались на батьківщину⁵⁵. Починаючи із січня 1945 р., подібні відділи почали створюватися у складі виконкомів обласних рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти з прийому та розподілу репатріантів, на кінець 1945 р. в Україні їх налічувалося 45. Розташовувались вони переважно в населених пунктах неподалік від великих вузлових станцій.

Репатріація радянських громадян на батьківщину тривала упродовж 1944–1948 рр. При цьому більшість із них повернулися додому влітку 1945 р. Станом на 1 березня 1946 р. в СРСР нараховувалося 3.259.857 репатріантів, з них в Україні — 1.114.132 особи (397.652 чоловіків, 589.398 жінок, 127.082 дітей), що становило 34,2% від загальної кількості репатріантів і 53,0% від числа вивезених із батьківщини⁵⁶. Наприкінці 1946 р. репатріація загальмувалася. Станом на 1 січня 1947 р. в Україну повернулися 1.216.538 осіб⁵⁷, і далі протягом року було репатрійовано лише кілька тисяч осіб⁵⁸.

Правове становище репатріантів і їх використання як трудових ресурсів регулювалося окремими нормативними актами: постановою Пре-

зидії ВР СРСР «Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР» (1.12.1945 р.)⁵⁹; постановою ДКО «Про направлення на роботу в промисловість військовослужбовців Червоної армії, звільнених з німецького полону і репатріантів призовного віку» (18.08.1945 р.)⁶⁰ та ін.

Загалом нормативні акти, де об'єктом правовідносин виступали репатріанти, формували правове поле, в якому все більше проводилась лінія на зрівняння їх у правах із громадянами, які не знали утисків і страждань німецького полону. 16 вересня 1946 р. союзний уряд ухвалив постанову, згідно з якою на репатрійованих радянських громадян, що були мобілізовані на будівництво чи входили до складу робочих батальйонів, поширювалася дія § 1, 6, 7 і 9 закону «Про демобілізацію воїнів Радянської армії». Згідно з цим законом репатріантів, які бажали виїхати на колишнє місце проживання, мали звільнити від роботи й надати їм допомогу при переїзді⁶¹; Постановою ж РМ СРСР «Про впорядкування використання в промисловості, на будівництві і транспорті репатріантів, колишніх військовополонених і військовозобов'язаних; поширення на них пільг, передбачених для мобілізованих» (30.09.1946 р.)⁶² на вищеперераховані категорії громадян було повною мірою поширене діюче законодавство про працю, а також права і пільги, якими користувалися «вільні» робітники і службовці цих підприємств і будов.

Жодних обмежень чи утисків соціального характеру законодавство для репатріантів не передбачало. Згідно з існуючими приписами відповідні відомства були зобов'язані надати репатріантам роботу за спеціальністю. Тим, хто був зайнятий у лісовій і вугільній промисловості, дозволялося видавати грошові позики на індивідуальне будівництво; інваліди — отримували право на пенсію, багатодітні репатріантки — право на допомогу тощо. Проте в повсякденному житті репатріанти дуже часто зазнавали утисків у своїх правах.

Із поверненням додому демобілізовані і репатрійовані радянські громадяни потрапляли в поле зору держави насамперед як додаткове джерело робочої сили для відбудови зруйнованого війною економічного потенціалу країни. Та якщо до першої категорії застосовувалися численні заохочувальні заходи, щоб отримати добровільну згоду на роботу, то друга була здебільшого у «безправному» становищі: їх нерідко відправляли на роботу в шахти чи на підприємства відразу з пересильних пунктів, навіть без можливості заїхати додому в рідне місто чи село. Проте, звичайно, були виключення як в першому, так і в другому випадках. Демобілізовані, попри всі свої права, тривалий час не могли влаштуватися на гарантовано оплачувану роботу, не отримували житла та інші передбачені законом пільги, а репатріанти, пропрацювавши певний час на виробництві, ставали стахановцями, активно включалися в громадське життя заводів тощо.

З огляду на становище, в якому перебувала вся промислова база України після війни, людям доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Не кращим було і їх матеріально-побутове становище. Якщо в роки війни така ситуація пояснювалася ходом воєнних дій, необхідністю мобілізувати всі зусилля для перемоги над ворогом, то по її закінченні все населення прагнуло швидше повернутися до мирного життя.

У післявоєнні роки нормативна база щодо використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості доповнювалася численними документами, що містили положення, виконання яких мало на меті не лише забезпечити підприємства необхідною кількістю трудових ресурсів та їх ефективну діяльність, а й сприяти покращенню матеріально-побутового забезпечення працівників. Досвід попередніх років показав, що в умовах, коли відсутні елементарні побутові потреби людини, а також належна організація праці, навіть силові методи не можуть призвести до припинення плинності кадрів та випадків дезертирства. Осіб, які самовільно залишали робочі місця згідно з указом Президії ВР СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств», засуджували до ГУЛАГу на термін від 3 до 5 років⁶³. Однак ні цей, ні наступний указ Президії ВР СРСР від 30 грудня 1944 р. — «Про надання амністії особам, що самовільно залишили підприємства військової промисловості і добровільно повернулися на ці підприємства» — також не допоміг у боротьбі з дезертирством⁶⁴.

Умовою для успішної відбудови було не лише залучення достатньої кількості нових кадрів, а й забезпечення їх житлом, харчуванням, створення безпечних умов праці тощо. Всі ці питання регулювались відповідними нормативними актами. Зокрема, на державному рівні закріплювались такі питання, як розмір заробітної плати, допомоги з тимчасової непрацездатності (крім допомоги у зв'язку з вагітністю й пологами); виплата пенсії, що залежала від стажу роботи; перехід на 8-годинний робочий день, скасування понадурочних робіт, відновлення чергових та додаткових відпусток; різноманітні пільги для працівників і їх сімей; преміювання; забезпечення житлом і надання допомоги з ремонту житла, зведення будинків, відведення земельних ділянок, придбання свійських тварин⁶⁵ і т.д. Разом із тим окремі керівники підприємств не завжди приймали нормативні документи як обов'язкові до виконання. Так, постанова РНК СРСР «Про перехід робочих, інженерно-технічних робітників і службовців підприємств на нормований робочий день» (21.06.1945 р.) виконувалася частково, оскільки у зв'язку з незабезпеченістю трудовими ресурсами у більшості будівельних організацій

Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської та інших областей України залишався 10-годинний робочий день⁶⁶.

Нормативна база щодо використання у післявоєнній відбудові країни трудових ресурсів включає також коло документів, що регулювали становище іноземних військовополонених, інтернованих та мобілізованих іноземців, праця яких на відбудові промислових потужностей почала використовуватись ще під час Другої світової війни. Із метою регулювання трудового використання цих категорій трудових ресурсів в 1943 р. ухвалено ряд нормативних документів. Зокрема, директива Наркома внутрішніх справ СРСР «Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів» (6.04.1943 р.)⁶⁷ ставила перед управліннями таборів НКВС три основні завдання: ізоляцію військовополонених, збереження їх як робочої сили, організацію трудового використання бранців. Умови, згідно з якими військовополонених планувалося використовувати на підприємствах, зазначалися в угодах, що укладалися між табірними підрозділами і господарськими органами. Ці документи набували чинності лише після затвердження їх в апараті Управління у справах військовополонених та інтернованих Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (створений 19 вересня 1939 р.), який стежив за режимом утримання, нормами харчування, засобами заохочення і покарання, а також іншими заходами, спрямованими на підвищення продуктивності праці, відновлення і збереження працездатності військовополонених. Протягом 1943–1945 рр. НКВС видав чимало відомчих нормативних актів щодо регулювання праці бранців. Але практика засвідчила їх малоефективність. Тому почали розроблятися спільні нормативні документи НКВС і зацікавлених у використанні праці військовополонених наркоматів і відомств. Одним із таких є, зокрема, спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР й наркома внутрішніх справ «Про поліпшення трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля» (23.02.1945 р.)⁶⁸.

У січні 1945 р. у зв'язку із зростанням обсягів роботи з військовополоненими Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (*далі* — УПВІ НКВС СРСР) було реорганізовано в Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (*далі* — ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися структурні зміни на місцях: у складі Наркомату внутрішніх справ УРСР — створено УПВІ НКВС УРСР. Однак функції розподілу військовополонених для різноманітних потреб повністю залишалися у компетенції ДКО, РНК СРСР і ГУПВІ НКВС СРСР. Низові ланки мали право самостійного використання бранців на роботах лише всередині республіки і тільки з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу її центром.

Оскільки станом на 4 червня 1945 р. наявні нормативні документи не забезпечували реального підвищення продуктивності праці військовополонених, ДКО зобов'язав органи НКВС переглянути їх. Як результат — 2 липня 1945 р. Л. Берія затвердив директиву «Про покращення трудового використання військовополонених в таборах НКВС»⁶⁹, а згодом ще й директиву «Про максимальне залучення військовополонених, що утримуються в таборах НКВС, до трудового використання» (28.08. 1945 р.)⁷⁰. Врешті-решт 29 вересня 1945 р. введено в дію «Положення про трудове використання військовополонених» — перший нормативний документ, що юридично встановив обов'язок працювати для військовополонених у СРСР⁷¹. «Положення...» — найгрунтовніший з усіх документів, що регулювали трудове використання бранців, починаючи з 1941 р. На наступні роки воно стало основним відомчим нормативним актом у цій сфері. Більшість документів, затверджених НКВС СРСР в подальшому, були ухвалені на розвиток цього «Положення».

Протягом усього часу перебування військовополонених у СРСР проблеми щодо їх утримання, створення належних умов праці, продовольчого забезпечення вирішувалися на підставі конкретних директив, більшість з яких були ухвалені впродовж 1945–1947 рр. Загалом ці документи регулювали усі сфери життя і працевикористання іноземних військовополонених. Для прикладу, зверталась увага на тривалість робочого дня, організацію повноцінного харчування, дотримання часових рамок карантину, забезпечення зимовим одягом, взуттям, теплими речами тощо⁷². Не менш важлива увага приділялася заходам із покращення праці військовополонених і максимального збереження їх фізичного стану в зимових умовах⁷³ та з підвищення ефективності трудового використання у весняно-літній період⁷⁴.

Практично щороку керівництво НКВС–МВС СРСР вносило різноманітні доповнення щодо утримання і трудового використання військовополонених. Зумовлено це було потребою віднайти важелі економічного впливу на цей контингент трудових ресурсів, практика використання якого на відбудовних роботах була малоефективною.

Ряд окремих документів регулювали також проблеми використання і утримання мобілізованих та інтернованих іноземців. Цю категорію трудових ресурсів задіяли у виробництво на підставі постанови ДКО від 16.12.1944 р. Згідно з нею планувалось мобілізувати й інтернувати на роботи в СРСР усіх дієздатних німців: чоловіків (від 17 до 45 років) і жінок (від 18 до 30 років), які перебували на звільнених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії і Чехословаччини. Мобілізацію та інтернування передбачалось провести протягом грудня 1944 р. — січня 1945 р., із закінченням доправлення на місця роботи до

15 лютого 1945 р. В Україні всіх мобілізованих іноземців планувалось задіяти на відновленні вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії півдня⁷⁵. Наступна постанова ДКО «Про трудове використання інтернованих німців» (29.12.1944 р.)⁷⁶, передавала частину інтернованих не лише для роботи на підприємствах Наркомату вугілля і Наркомату чорної металургії, а ще й Наркомату кольорової металургії. У цілому мобілізація німців проводилася з метою забезпечення трудовою силою стратегічних об'єктів.

Статус мобілізованих та інтернованих регулювався спеціально розробленим у НКВС «Положенням про прийом, утримання і трудове використання мобілізованих та інтернованих німців» (27.02.1945 р.)⁷⁷. Як і у випадку з військовополоненими, численні директивні документи додатково регулювали різні сторони життєдіяльності інтернованих у таборах і їх трудове використання. Загалом інтерновані та мобілізовані знаходилися в подібних умовах з військовополоненими: проживали великими групами у таборах і були задіяні на роботах із важкими умовами праці. В Україні іноземні військовополонені, інтерновані та мобілізовані перебували до 1954 року включно. Щоправда, в різні роки нараховувалася неоднакова їх чисельність, оскільки вже з 1945 р. почали проводитися заходи з повернення на батьківщину вищеперерахованих категорій осіб.

Отже, з визволенням території України від загарбників, відбудова зруйнованої в роки війни промисловості країни потребувала значної кількості робочих рук. У зв'язку з цим, радянська влада приділяла досить велику увагу проблемі ефективного використання трудових ресурсів.

У нормативних актах можна прослідкувати державні заходи із: залучення у відбудову робочої сили (місцеве населення; колгоспники на договірних засадах; мобілізовані за системою трудових резервів; мобілізованих до шкіл ФЗН, РУ; підлітки, вихованці дитячих будинків; репатрійовані радянські громадяни; демобілізовані; іноземні військовополонені; мобілізовані та інтерновані іноземці; в'язні системи НКВС); регулювання становища трудових ресурсів на виробництві та у повсякденному приватному житті тощо.

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що в першу чергу політика держави була направлена на зростання кількісних показників залучення у відбудову робочої сили. Згодом, прагнучи отримати якість від використання трудових ресурсів, держава заохочувала наявних робітників присвятити себе подальшій праці у важкій промисловості. Задекларовано це було такими заходами, як полегшення умов праці, скорочення тривалості робочого дня, преміювання тощо. Методи заохочення використовувались стосовно всіх категорій робітників, в тому числі і полонених.

Виділення земельних ділянок під індивідуальне і житлове будівництво, надання допомоги з ремонту житла, відведення земельних ділянок для городництва, придбання свійських тварин, проведення грошової реформи і ліквідація карткової системи — всі ці заходи мали за мету покращити добробут робітників. Родини отримували змогу об'єднатися із годувальником і вести спільне господарство (увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїздить на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємства і будівництва); молодь — гарантії для підвищення кваліфікації тощо.

Проте, попри появу документів, які мали полегшити становище виробничників і покращити їх рівень життя, зусилля держави в цілому були зосереджені в першу чергу на потребах зростання виробничих потужностей, забезпечення промислових підприємств робочою силою, а не на розв'язанні соціальних питань.

Вивчення досвіду відбудови економіки радянської держави у повоєнний час є важливим для нас в першу чергу тим, що можемо відстежити наступні зв'язки — держава приділяла увагу розвитку економіки і керувала цим процесом шляхом численних державних і партійних документів, які були обов'язковими для виконання. Тобто, для реалізації запланованого, необхідна була державна воля, що є вкрай важливим в сучасних умовах. Втілення в життя проваджуваних урядом реформ можливе за умови проведення послідовних і рішучих дій. Досвід повоєнної відбудови свідчить про ключову роль у цьому процесі ефективного використання трудових ресурсів.

¹ *Хорошайлов М.* Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / М. Хорошайлов // Укр. іст. жур. — 1966. — № 11. — С. 113; *Буцько М.* Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой отечественной войны / М. Буцько. — К., 1962. — 177 с.

² *Бомбандьорова О.* Підготовка та використання трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Бомбандьорова. — К., 2000. — 205 с.; *Лобода М.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / М. Лобода. — К., 2011. — 205 с.

³ *Голиш Г.М.* У вирі війни. — становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. / Г.М. Голиш. — Черкаси, 2005. — 324 с.

⁴ *Буцько О.* Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. / О. Буцько // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: В 3 ч. — Ч. 3. — С. 206–213; *Ее же.* «С возвращеньцем»: судьба українских граждан,

репатриированных на Родину / О. Буцко // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. пр. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 148–162; *Земсков В.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. / В. Земсков // *История СССР*. — 1990. — № 4. — С. 26–41; *Его же.* Репатриация перемещенных советских граждан / В. Земсков // *Война и общество, 1941–1945*: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-тут российской истории. Кн. 2-я. — Москва, 2004. — С. 331–359; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. / П. Полян. — Москва, 2002. — 602 с.; *Шевяков А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции / А. Шевяков // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции*: Сб. науч. трудов. — Москва, 1994. — С. 195–222.

⁵ *Потильчак О.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954) / О. Потильчак. — К., 2004. — 482 с.; *Чайковский А.* Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) / А. Чайковский. — К., 2002. — 503 с.

⁶ *Хойнацька Л.* Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) / Л. Хойнацька. — К., 2003. — 232 с.; *Hiroaki Kuromiya* Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990 s. / Н. Kuromiya. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998; *Ковпак Л.* Соціально-побутові умови населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. Ковпак. — К., 2003. — 250 с.; *Лобода М.* Назв. праця.

⁷ Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 21 августа 1943 г. «О неотложных мероприятиях по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации» // *Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам*. В 5 т. — Т. 3. (1941–1952 годы). — М., 1968. — С. 131–169; Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // *Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ)*. — Ф. 644, оп. 2, спр. 236, арк. 128–211; Постановление ГОКО от 12 апреля 1944 г. «О мерах неотложной помощи Наркомстрою по восстановлению и вводу в эксплуатацию первой очереди Ново-Краматорского завода им. Сталина и Старокраматорского завода им. Орджоникидзе в Донбассе» // *РДАСПІ*. — Ф. 644, оп. 2, спр. 310, арк. 98–108; Постановление ГОКО от 19 сентября 1944 г. «О мероприятиях по восстановлению Криворожского железорудного бассейна наркомчермета» // *РДАСПІ*. — Ф. 644, оп. 2, спр. 384, арк. 1–63; Наказ наркома верстатобудування СРСР від 4 лютого 1944 р. № 116 «Про відвантаження матеріалів та обладнання заводів, що відбудовуються» // *Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України)*. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 104–106; Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 квітня 1944 р. «Про мобілізацію робочої сили у містах УРСР для роботи на заводах Наркомтанкопрому і на будівництві танкових заводів» // *ЦДАГО України*. — Ф. 1, оп. 16, спр. 26, арк. 39–42 та ін.

⁸ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. — К., 1946. — 47 с.

⁹ *Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 роках / А. Русначенко. — К., 2002. — С. 402.

¹⁰ *Вознесенский Н.* Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. — М., 1947. — С. 56; *Чернега П.* Підготовка робочих кадрів у промисловості України в роки Другої світової війни / П. Чернега // *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: У 3 ч. — Ч. 3. — С. 171.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 608, арк. 21; Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 169–182.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 147–148.

¹³ Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 177.

¹⁴ Постановление ГОКО от 18 июля 1944 г. «О дальнейших мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донбасса для обеспечения углем черной металлургии, железнодорожного транспорта, электростанций и военной промышленности Юга» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 281, арк. 69–289.

¹⁵ Постановление ГОКО от 10 сентября 1943 г. «О прекращении с 12 сентября 1943 г. мобилизации в КА рабочих металлургических заводов, угольных шахт и электростанций Донбасса» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 150, арк. 135; Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 175, 176; Распоряжение ГОКО от 4 ноября 1943 г. [О запрещении мобилизации и призыва в КА рабочих предприятий Наркомата черной металлургии Запорожской и Днепропетровской областей постановления ГКО о запрещении мобилизации и призыва военнообязанных рабочих предприятий Наркомата черной металлургии в Донбассе] // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 172, арк. 1.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1069, арк. 10.

¹⁷ Там само. — Спр. 1831, арк. 4–6.

¹⁸ Постановление ГОКО от 26 октября 1943 г. «О первоочередных мероприятиях по восстановлению угольной промышленности Донецкого бассейна» // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам... — С. 175, 176.

¹⁹ Хойнацька Л. Назв. праця. — С. 75.

²⁰ Там само. — С. 77.

²¹ Державний архів Донецької області. — Ф. П-326, оп. 2, спр. 175, арк. 57.

²² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 129, 130, 149, 184, 185.

²³ Там само. — Спр. 1067, арк. 9.

²⁴ Хойнацька Л.М. Назв. праця. — С. 72, 73.

²⁵ Там само. — С. 77.

²⁶ Постанова РМ УРСР від 30 червня 1947 р. «Про порядок проведення організованого набору робітників» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 328–330.

²⁷ Розпорядження РМ УРСР від 17 серпня 1949 р. «Про контроль за додержанням порядку направлення на роботу та обліку державних трудових резервів» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 592–597.

²⁸ Державний архів Луганської області. — Ф. П-179, оп. 3, спр. 740, арк. 166.

²⁹ Постанова виконкому Полонської райради депутатів трудящих і бюро райкому КП(б)У Кам'янець-Подільської області від 16 лютого 1945 р. «Про мобілізацію робочої сили на заводи Наркомату чорної металургії» // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 101.

³⁰ Постанова виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих і обкому КП(б)У від 26 квітня 1945 р. «Про мобілізацію 1000 осіб робочих для видобутку вугілля в 1945 р. і відбудови місцевої вугільної промисловості УРСР» // Там само. — Арк. 169.

³¹ Постанова виконкому Ровенської обласної ради депутатів трудящих від 10 липня 1950 р. «Про організаційний набір робітників Міністерству вугільної промисловості, Міністерству будівельних підприємств важкої індустрії і Міністерству промисловості будівельних матеріалів СРСР в III кварталі 1950 року» // Державний архів Рівненської області. — Ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 8.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 612, арк. 17.

³³ Указ Президії ВР СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» від 2 жовтня 1940 р. // Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16448.htm>

³⁴ Постановление СНК СССР от 2 октября 1940 г. «О призыве городской и колхозной молодежи до ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО» // Профессионально-техническое образование в СССР (1917–1972 гг.). Хроника основных событий. — Л., 1972. — С. 31.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1657, арк. 169.

³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 166, оп. 15, спр. 4, арк. 146.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 115.

³⁸ *Голиш Г.М.* Основні напрямки політики владних структур Української РСР у сфері охорони дитинства на початковому етапі відбудови (1943–1945 рр.) / Г.М. Голиш // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: В 3 ч. — Ч. 3. — С. 218.

³⁹ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. — К., 1945; Постанова РМ УРСР від 5 липня 1947 р. «Про черговий призов молоді в ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 13. — Ст. 83; Постанова РМ УРСР від 14 серпня 1947 р. «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 16 — Ст. 106; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 5118, арк. 34.

⁴⁰ Постанова РМ УРСР від 5 липня 1947 р. «Про черговий призов молоді в ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 13. — Ст. 83.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4417, арк. 8.

⁴² Постанова РМ УРСР від 14 серпня 1947 р. «Про призов молоді в школи фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 16. — Ст. 106.

⁴³ Державний архів Російської Федерації (*дали* — ДАРФ). — Ф. Р-9507, оп. 1, спр. 205, арк. 1; Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. — К., 1988. — С. 80.

⁴⁴ Распоряжение СМ СССР от 6 августа 1949 г. «Об утверждении инструкции о порядке направлении на работу и учета государственных трудовых резервов» // Режим доступу: <http://www.pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss6304.htm>

⁴⁵ Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 липня 1944 р. «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 26–29.

⁴⁶ Постанова РМ УРСР від 14 липня 1947 р. «Про прийом дітей з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР і з дитприймників-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР до ремісничих та залізничних училищ Міністерства трудових резервів СРСР» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. — К., 1947. — № 13 — Ст. 88.

⁴⁷ Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Справочно-статистические материалы. — М., 1963. — С. 424.

⁴⁸ Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 24 червня.

⁴⁹ Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 26 вересня.

⁵⁰ Военные кадры Советского государства... — С. 433.

⁵¹ Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 24 червня; Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Правда. — Київ. — 1945. — 26 вересня.

⁵² Постанова РНК УРСР від 14 липня 1945 р. «Про заходи до виконання Закону про демобілізацію старших віків особового складу Діючої армії» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. — К., 1945. — № 9. — ст. 77.

⁵³ Постанова РМ УРСР від 1 липня 1946 р. «Про увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, що переїзять на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємства і будівництва, та про відведення демобілізованим земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво» // Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1946. — К., 1946. — № 13–14. — Ст. 100.

⁵⁴ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941–1945 гг.: Сб. док. и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 330, 331.

⁵⁵ Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / О.В. Буцько. — К., 2005. — Вип. 9: В 3 ч. — Ч. 3. — С. 206.

⁵⁶ Полян П. Назв. праця. — С. 547.

⁵⁷ Пастушенко Т. Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2005. — Вип. 9: У 3 ч. — Ч. 3. — С. 127.

⁵⁸ Буцько О. Створення і діяльність радянських органів репатріації... — С. 212.

⁵⁹ Постановление Президиума ВС СССР от 1 декабря 1945 г. «О внесении в избирательные списки репатриированных граждан СССР» // Полян П. Назв. праця. — С. 551.

⁶⁰ Постановление ГОКО от 18 августа 1945 г. «О направлении на работу в промышленность военнослужащих Красной Армии, освобожденных из немецкого плена и репатриантов призывного возраста» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 1, спр. 457, арк. 194–202.

⁶¹ Герасимова М. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) / М. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). — Донецьк, 2005. — № 1(23). — С. 238.

⁶² ДАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, спр. 614, арк. 178–179; Там само. — Спр. 642, арк. 16; Там само. — Спр. 643, арк. 3.

⁶³ Указ Президиума ВС СССР от 26 декабря 1941 г. «Об ответственности рабочих и служащих предприятий военной промышленности за самовольный уход с предприятий» // Режим доступа: <http://www.pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrf6435.htm>; ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 111.

⁶⁴ Указ Президії ВР СРСР від 30 грудня 1944 р. «Про надання амністії особам, що самовільно залишили підприємства військової промисловості і добровільно повернулися на ці підприємства» // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 113.

⁶⁵ Розпорядження РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. «Про надання безкоштовного житла працівникам ремісничих училищ і шкіл ФЗН, організованих в сільських місцевостях і робітничих селищах» // Режим доступа: <http://www.pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrf6389.htm>; Постанова РНК УРСР від 2 березня 1945 р. «Про заходи по

подальшому розвитку індивідуального та колективного городництва робітників і службовців Української РСР у 1945 році» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1945. — № 3. — Ст. 32; Розпорядження РНК УРСР від 6 липня 1945 р. «Про встановлення для осіб, що працюють на виробництві і навчаються в школах робітничої молоді, на час випускних екзаменів додаткових відпусток із збереженням заробітної плати» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. — Т. 2. — К., 1963. — С. 142; Постанова РМ УРСР від 30 жовтня 1946 р. «Про поліпшення стану техніки безпеки та умов праці робітників на кам'яновугільних шахтах місцевої паливної промисловості» // Збірник чинних законів, указів, Президії Верховної Ради і постанов Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1949. — Т. 1. — С. 130, 131; Постанова РМ СРСР від 10 вересня 1947 р. «Про переваги і пільги для підземних робітників, керівних та інженерно-технічних працівників вугільної промисловості і будівництва вугільних шахт» // Збірник постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР. — 1947. — № 8. — Ст. 149; Постанова РМ УРСР від 21 серпня 1948 р. «Про розміри видачі допомоги по тимчасовій непрацездатності» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1948. — № 16. — Ст. 68; Постанова РМ УРСР від 25 серпня 1948 р. «Про оплату кваліфікованих робітників та інструкторів за індивідуальне і бригадне навчання нових робітників» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1948. — № 16. — Ст. 67; Постанова РМ УРСР від 12 листопада 1948 р. «Про будівництво індивідуальних житлових будинків для продажу робітникам, інженерно-технічним працівникам і службовцям, будівництв і установ» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1948. — № 21–22. — Ст. 83; Постанова РМ УРСР від 5 березня 1949 р. «Про колективне та індивідуальне городництво і садівництво робітників і службовців» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. — 1949. — № 5. — Ст. 13 та ін.

⁶⁶ Постанова РНК СРСР від 21 червня 1945 р. «Про перехід робочих, інженерно-технічних робітників і службовців підприємств на нормований робочий день» // ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1635, арк. 124–125.

⁶⁷ Директива НКВД ССРСР от 6 апреля 1943 г. «О порядке трудового использования военнопленных, интернированных и спецконтингента» // Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Под ред. М.М. Загоруйко. — М., 2000. — С. 565–573.

⁶⁸ Наказ Наркомугля СССР й НКВД СССР от 23 февраля 1945 г. «О улучшении трудового использования военнопленных на предприятиях Наркомугля» // Военнопленные в СССР... — С. 628–641.

⁶⁹ Директива НКВД СССР от 2 июля 1945 г. «О улучшении трудового использования военнопленных в таборах НКВД» // Там само. — С. 618.

⁷⁰ Директива НКВД СССР от 28 августа 1945 г. «О максимальном привлечении военнопленных, содержащихся в лагерях НКВД, к трудовому использованию» // Там само. — С. 622, 623.

⁷¹ Положение о трудовом использовании военнопленных, утвержденное заместителем начальника ГУПВИ НКВД СССР от 29 сентября 1945 г. «Положение о трудовом использовании военнопленных» // Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941–1953 годов. — М., 2005. — С. 172–191.

⁷² Приказ НКВД СССР от 18 октября 1944 г. «Об изменении норм продовольственного снабжения военнопленных» // Венгерские военнопленные в СССР... — С. 123–127; Приказ НКВД СССР от 19 мая 1945 г. «Об изменении норм продовольственного снабжения для военнопленных» // Военнопленные в СССР... — С. 380–383; Директива НКВД СССР от 23 октября 1945 г. «Об улучшении порядка использования труда военнопленных» // Там само. — С. 648–649 и др.

⁷³ Директива НКВД ССРСР от 12 ноября 1945 г. «Об улучшении использования труда военнопленных и сохранении их физического состояния в зимних условиях» // Военнопленные в СССР... — С. 262–263; Распоряжение МВД ССРСР от 17 ноября 1948 г. «Об улучшении условий трудового использования военнопленных и сохранении их физического состояния в зимний период» // Там само. — С. 490, 491.

⁷⁴ Директивное письмо заместителя НКВД ССРСР № 376 от 24 июля 1943 г. «О своевременном обеспечении военнопленных теплыми вещами» // Там само. — С. 103, 104; Приказ заместителя НКВД ССРСР № 43 от 19 марта 1945 г. «Об организации трудового использования военнопленных в весенне-летний период» // Там само. — С. 162, 163; Приказ НКВД ССРСР от 19 мая 1945 г. «Об изменении норм продовольственного снабжения для военнопленных» // Там само. — С. 187; Распоряжение МВД ССРСР № 153 от 9 июля 1946 г. «О подготовке жилфонда лагерей для военнопленных к зиме 1946/47 г.» // Там само. — С. 329, 330; Приказ МВД ССРСР от 11 декабря 1947 г. «С объявлением норм продовольственного снабжения военнопленных немцев и японцев» // Там само. — С. 427–435; Распоряжение МВД ССРСР от 29 апреля 1949 г. «О мероприятиях по повышению эффективности трудового использования военнопленных в весенне-летний период 1949 г.» // Там само. — С. 505–507.

⁷⁵ Постановление ГОКО от 16 декабря 1944 г. «Об интернировании трудоспособных немцев на территории Румынии, Югославии, Венгрии, Болгарии и Чехословакии» // РДАСП. — Ф. 644, Оп. 2, спр. 425, арк. 82–86; Военнопленные в СССР... — С. 33, 34.

⁷⁶ Постановление ГОКО от 29 декабря 1944 г. «О трудовом использовании интернированных немцев» // РДАСП. — Ф. 644, оп. 2, спр. 427, арк. 148–158.

⁷⁷ География и трудоиспользование интернированных немцев в СССР // Полян П. Не по своей воле: история и география принудительных миграций. — М., 2001. Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/deport/#s1>.

Определенно основные векторы политики советской власти в сфере трудовых ресурсов в период послевоенного восстановления тяжелой промышленности Украины.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, репатриированные, интернированные, военнопленные, демобилизованные, рабочие, мобилизация, трудоиспользование, восстановление, тяжелая промышленность.

The basic vectors of politics of soviet power are certain in the field of labour resources in the period of post-war renewal of heavy industry of Ukraine.

Keywords: a manpower, repatriated, internee, prisoners of war, demobilized, working, mobilization, work usage, restoration, the heavy industry.